

PIOTR LEWIŃSKI
Uniwersytet Wrocławski

METAPLAZMY I INNE

Gramatyka opisuje kod prymarny, czyli bada przede wszystkim to, co jest w języku regularne i powtarzalne, pomijając to, co jest okazjonalne i kreatywne, retoryka – sekundarny, stąd przedmiotem jej zainteresowania pragmatyka oraz interakcja. Wiele terminów retorycznych opisuje niegramatyczne, nielogiczne albo niewłaściwe użycia języka (np. metaplazm, solecyzm, malapropizm), wady języka (barbaryzm), wady rozwlekłości (perysologia, tautologia, pleonazm), użycia przenośne (np. alegoria, przypowieść, metonimia, ironia, porównanie); inne odnoszą się do sposobów argumentacji (np. dylemma, analogia); jeszcze inne opisują typy powtórzeń słowa albo powtórzeń brzmienia (np. aliteracja, asonans), typy gier słów (lipogram, metagram, palindrom, pangram), porządek składniowy (antymetabola, hyperbaton), rytm języka, pominięcia, zmiany gramatyczne, figury dysputy (apoplanesis: uchylanie się autorstwa dygresji), porównania (ikona, przypowieść, alegoria), figury tragizmu (figury gwałtowności), etosu (figury wdzięczności, pochwały) etc.

Figura jest ogólnym terminem na oznaczenie jakiegokolwiek niezwyklej konfiguracji słów albo zwrotów. Figura to odstępstwo od codziennego stylu mówienia, licencjonowany błąd, czyli uchybienie w stosunku do reguł poprawności językowej. Odstępstwo, które użyte nieświadomie, stanowi często komiczną wadę, ale użyte świadomie, funkcjonuje jako figura. Podstawowe typy figur słów to: a) metaplazmy odnoszące się do pojedynczych słów, b) solecyzmy odnoszące się do jednostek wyższego rzędu oraz c) malapropizmy odnoszące się do wieloznaczności.

Niniejszy tekst poświęcam przede wszystkim metaplazmom, czyli figurom odnoszącym się do pojedynczych słów. Metaplazmy pełnią rozmaite funkcje: aksjologiczno-oceniające, np. *Gazeta Wybiórcza*, emotywno-eufemizujące, czyli pozwalają na ekspresję bez nadmiernej wulgarności, np. *pojechany*, *jedwabście*, *kurna*, ludyczne, kiedy stanowią element zabawnej gry językowej, np. *sok melinowy* – ‘jaból z kartona’¹, integracyjne (jeden z elementów socjolektu identyfikującego środowisko, np. *nara*, *pozdro*, *spoko*). Z formalnego punktu widzenia metaplazmy stanowią różne typy okazjonalnych operacji morfologiczno-słowotwórczych. Mogą to być różnorodne typy nieregularnych derywatów, najczęściej alternacyjnych, wykraczających poza granice standardowego opisu słowotwórczego.

Szczególną rolę pełnią wśród nich:

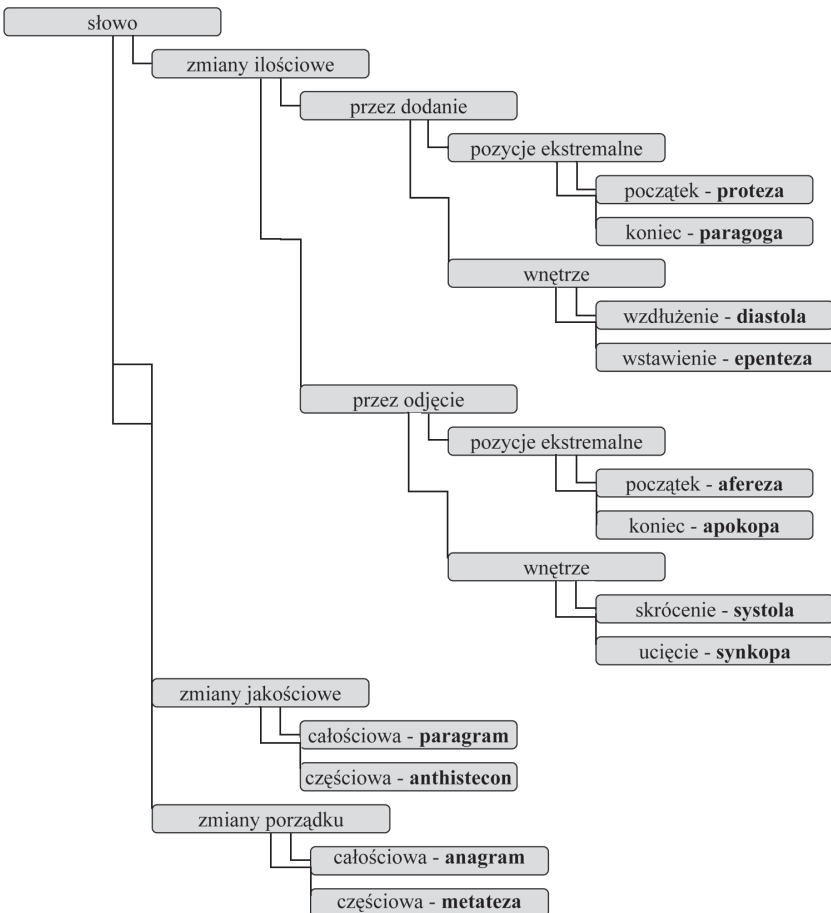
– złożenia, np. *źródłostów* ‘bankomat’;

---

¹ Przykłady pochodzą ze słownika *Świeże słowa*: <http://www.vasisdas.tk/> oraz strony „Schronisko dla słów” <http://schroniskodlaslow.pl/>

- kontaminacje, np. *nastomulotka* ‘młoda dziewczyna wyraźnie zafascynowana korzyściami płynącymi z posiadania turbo-solarium w pobliżu miejsca zamieszkania’;
- hybrydy *-echomen* albo *kseroboj* ‘osoba kopiująca bezmyślnie cudze wzorce, zachowania, style; marny naśladowca’;
- derywaty od podstaw zapożyczonych, np. *debeściak* – (ang. *the best* – najlepszy) 1. ‘osoba dominująca w jakiejś dziedzinie; faworyt’, 2. ‘człowiek uwielbiany przez innych, doceniany za swoje czyny’.

Gramatyka z opisem figur radzi sobie raczej słabo, retoryka zna bardzo szczegółową taksonomię, nadającą się do wykorzystania i dzisiaj. Starożytni retorzy wprowadzili formalny podział na: figury przez przyłączenie (*figurae per adiectionem*), figury przez odłączenie (*figurae per detractioem*), figury przez sposób uporządkowania (*figurae per ordinem*), figury przez zastąpienie (*figurae per immutationem*). Ta koncepcja stanowi bardzo wygodny sposób opisu i tego podziału będę się trzymał. Dla potrzeb niniejszego artykułu wykorzystałem zmodyfikowaną propozycję Bonheima (1976), przedstawioną na rys. 1.

1. Przegląd metaplazmów zacznę od figur *per adiectionem*, które polegają na dodaniu do istniejącego słowa jakiegoś elementu, np. głoski lub sylaby. Mamy zatem:

1.1. Początek:

– **proteza** – wstawienie spółgłoski lub sylaby na początku wyrazu, np. *balkohol* ‘spotkanie towarzyskie mocno zakrapiane’.

1.2. Środek:

1.2.1. wstawienie:

– **epenteza** – wstawienie spółgłoski lub sylaby wewnątrz wyrazu, np. *Emopik* ‘sieć sklepów z muzyką dla wrażliwych dusz’; *naigrywarka* ‘urządzenie techniczne – część komputera pozwalająca na natrząsanie się z praw autorskich poprzez nielegalne kopiowanie płyt CD’; *pierśniarka* ‘piosenkarka po operacji powiększenia biustu; czołowe przedstawicielki to: Britney Spears i Doda’;

1.2.2. wydłużenie:

– **diastola** – wydłużenie samogłoski wewnątrz wyrazu, np. *doobra*, *Red Bull doda ci skrzyyyydeł*;

– **paremptose** – wydłużenie spółgłoski wewnątrz wyrazu, np. *assceza* ‘chwilowy odpoczynek od uciech cielesnych, inaczej zwany celibatem’; *fallochron* ‘stylowy ochraniacz na krocze’.

1.3. Koniec:

– **paragoga** – wstawienie spółgłoski lub sylaby na końcu wyrazu; w języku polskim zjawisko występujące rzadko i dające się dwojako interpretować: jako paragoga bądź jako kontaminacja, np. *delikatesyf* ‘brzydki, odpychający sklep z jedzeniem’; *dzentelmenel* ‘szarmancki żul’.

2. Figury *per detractioem* polegają na usunięciu fragmentu słowa. Podobnie jak w grupie poprzedniej, może to być:

2.1. Początek:

– **afereza** – ucięcie spółgłoski lub sylaby na początku wyrazu, np. *elo* ‘cześć!; hej!’; popularne powitanie, zwłaszcza w kręgach hip-hopowych; *net* ‘Internet’; *ziewczyzny* – ‘znudzone panienki’; *erystaltyka* ‘sztuka prowadzenia sporów gastrycznych’.

2.2. Środek:

2.2.1. ucięcie:

– **synkopa** – ucięcie spółgłoski lub sylaby wewnątrz wyrazu, np. *impra* ‘ impreza’; *skinsyn* ‘dynamiczna i pełna inwencji latorośl dojrzałego skina, obowiązkowo wyposażona w zestaw skina domowego’.

2.2.2. skrócenie:

– **systola** – skrócenie samogłoski wewnątrz wyrazu, np. *bida*, *kobita*;

– **synereza** – zlanie dwóch sylab w jedną, np. *wogle* ‘w ogóle’; *boysko* ‘ulubione miejsce chłopaków’.

2.3. Koniec:

– **apokopa** – ucięcie spółgłoski lub sylaby na końcu wyrazu, np. *spoko*, *nara*, *anor* ‘osoba przeraźliwie chuda’; *bro* ‘piwo’; *cze* ‘cześć!; wykrzyknienie powitalne, bądź pożegnalne’; *komp* ‘komputer’; *nara* ‘na razie!’.

– **euzystolizm** – odmiana apokopy, użycie pierwszych liter, zamiast pełnych słów, jako eufemizmu, np. *k...*, *d...*, *ch...*

Przypadki łączenia figur w jednym wyrazie się zdarzają, jakkolwiek są bardzo rzadkie, np. **afereza + apokopa**: *feta* ‘amfetamina’. Ciekawą figurą, którą trudno jednozna-

cznie zaliczyć do którejkolwiek z powyższych grup jest **bakronim** – odwrotność akronimu; interpretacja istniejącego słowa jako pierwszych liter zwrotu (często humorystycznego), np. *S.Z.K.O.Ł.A.* – *specjalny zakład karno-opiekuńczy łączący analfabetów*; *DUPA* – *Dolnośląski Uniwersytet Przyrodniczo-Agrarny*.

3. Figury przez uporządkowanie. Zmiana uporządkowania jest bardzo często wykorzystywanym zabiegiem, najprawdopodobniej ze względu na łatwość tworzenia i odbioru. Z psychologicznego punktu widzenia nie bez znaczenia jest też chyba niezwykle rozpowszechniona w społeczeństwie freudowska konotacja przeżyczenia jako wypowiedzi ujawniającej głęboko skrywaną prawdę, która w przypadku użycia figuralnego jest ujawniana za pomocą celowego ujawniania dwuznaczności. Przystawieniu podlega:

3.1. Część wyrazu:

– **metateza** – przestawienie spółgłoski lub sylaby wewnątrz wyrazu, np. *alernatywa* ‘niebezpieczna możliwość’; *dymanit* ‘wybuchowa mieszanka hormonów i makijażu’; *dziweczynka* ‘młodociana prostytutka’; *pacaneum* ‘lekarstwo na głupotę’; reklama Toyoty Corolli: „*Corollowych wakacji*”.

3.2. Całość wyrazu:

– **anagram** – wyraz utworzony przez przestawienie głosek lub sylab innego wyrazu, np. Roland, Arnold, Ronald, Orland.

4. Figury przez substytucję. Podobnie jak poprzednia kategoria dają wprost nieograniczone możliwości inwencji twórczej. Substytucja głosek jest dość częstym sposobem eufemizowania; jak pisze Anna Dąbrowska, „z substytucją głosek mamy do czynienia przede wszystkim w przekleństwach i – rzadko – przy eufemizowaniu nazw Boga (Dąbrowska 1993: 271). Zamiana dotyczy:

4.1. Części, czyli podstawienia pojedynczej litery:

– **antisthecon** – podstawienie spółgłoski lub sylaby wewnątrz wyrazu, np. *adresja* ‘zjawisko swobodnej wypowiedzi siłowej miłośników strojów sportowych’; *publikacje* ‘bezwartościowe publikacje naukowe’; *erotuman* ‘niegrzeszący intelektem erotoman-gawędziarz’; *pojechany* – eufemizm mający wiele znaczeń: 1. ‘ciekawy; niezwykły; interesujący’, 2. ‘szalony; nieokiełznany; żywiołowy’; *słownik Kopułańskiego* ‘encyklopedia seksu’.

4.2. Całości, czyli modyfikacji formy całego słowa:

– **paragram** – przekształcenie znaczenia wyrazu przez niewielką modyfikację jego zapisu, odczuwaną jako celowe przekręcenie, np. *błogowstawiony* ‘znajdujący się w przyjemnym stanie nietrzeźwości’; wersja dla Pań: *błogowstawiona między niewiastami*; *Gazeta Wybiórcza* ‘dziennik nie całkiem obiektywny’; *jedwabście (zajedwabście)* ‘cudownie; wspaniale; kapitalnie; bombowo; określenie stosowane dla wyrażenia entuzjazmu, zadowolenia, podziwu – eufemizm pozwalający uniknąć używania kontrowersyjnego słowa, przynajmniej w sytuacjach dość publicznych’.

5. Do klasycznej taksonomii figur odnoszącej się przede wszystkim do figur mowy należy dodać piątą grupę – figury przez odchylenie kontekstowe:

– **adianoeta** – wyrażenie niosące znaczenie oczywiste i drugie, dodatkowe, w kontekście. Drugie znaczenie jest uruchamiane wyłącznie kontekstowo; może to być zarówno kontekst werbalny, jak i sytuacyjny, np. *Gdzie się dziwisz?* (*dziwić się* ‘uprawiać nierząd’); *poręczyciel* ‘ktoś, kto jest pijany i musi się poręczyć trzymać’. Przykład adianoety sytuacyjnej:

Na mechanizmie adianoety oparty jest też następujący dowcip:

Lepper wzywa wróżkę:

– *W nocy śniły mi się ziemniaki. Co to znaczy?*

– *To znaczy, że Pana na jesień wykopią albo na wiosnę posadzą.*

– **kontronim** – Słowo, które jest swoim własnym przeciwieństwem, np. *straszny* w znaczeniu ‘okropny’ i ‘wspaniały’; *masakryczny* – 1. ‘wyborny; znakomity; przedni’, 2. ‘dostarczający niezapomnianych doznań, emocji’, 3. ‘trudny; ciężki; skomplikowany’;

– **oronim** – słowo dopuszczające podwójną segmentację, np. *bi-bułka* ‘dwustronne pieczywo’.

Osobną grupę figur tworzą wykroczenia przeciw *perspicuitas* – jasności wypowiedzi. **Malapropizm (akirologia)** to użycie słowa w sposób niezgodny lub sprzeczny z jego znaczeniem, szczególnie użycie słowa, które brzmi podobnie, ale ma zupełnie inne znaczenie od zamierzonego przez mówcę. Należy znów odróżnić niezamierzone użycie niewłaściwego słowa lub przypadkowe odchylenie kontekstowe powodujące wieloznaczność od użycia figuralnego, czym innym bowiem jest słynne „złudzenie apteczne” Tońcia i Szczepcia, a czym innym przeprosiny (pisemne!) magistrantki za „Błędy topograficzne w tekście”.

Wśród prezentowanych figur należy wyróżnić grupę figur graficznych – figurą jest forma zapisu niektórych słów lub kombinacje elementów graficznych z tekstowymi, np.

Adianoeta graficzna może wystąpić w dwóch wariantach: jako **adianoeta homofoniczna** – to samo brzmienie, różny zapis, np. *fucktycznie* ‘stwierdzenie faktu nacechowane emocjonalnie’, *chroror* ‘sytuacja polskiej służby zdrowia’; reklama „FIAT bez VAT”, lub jako **adianoeta homograficzna** – ten sam zapis, różne brzmienie, np. *Dania na gorąco* ‘cykl felietonów na temat współczesnego życia społecznego w Danii’.

Użycie literalne jest jednoznaczne i wymaga zrozumienia, czyli znajomości kodu i standardów. Użycie figuralne jest wieloznaczne i najpierw wymaga interpretacji komunikatu, czyli znajomości konwencji. Rzeczą do zrobienia jest zatem standaryzacja figur oraz ich klasyfikacja i opis w ramach przyjętych standardów semantycznych, m. in. odchyień w zakresie parametryzacji świata, a także interakcyjnego opisu wieloznaczności. W czasach wyjątkowo kreatywnego użycia języka w przestrzeni publicznej – w reklamie, polityce i mediach konieczne jest przywrócenie retoryce instrumentalnej należnego jej miejsca jako narzędzia opisu komunikacji.

WYBRANA LITERATURA

- B o n h e i m H., 1976, *Retoryka klasyczna dziś*, „Teksty”, 5/6.
 D ą b r o w s k a A., 1993, *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*, Wrocław.
 K o r o l k o M., 1990, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa.
 L a n h a m R. A., 1968, *A Handlist of Rhetorical Terms, A Guide for Students of English Literature*, Berkeley and Los Angeles.
 L a u s b e r g H., 2002, *Retoryka literacka*, Bydgoszcz.
Silva Rhetoricae, <http://rhetoric.byu.edu/>

METAPLASMS AND OTHERS

S u m m a r y

Metaplasm is a general term for figures based on a change in the orthography or phonology of a single word. In contrast to the changes done accidentally and treated as vices, metaplasm are considered conscious choices made by the speaker or writer in order to reveal double meaning, to display eloquence or brilliance. Because the grammar describes only regular and categorial phenomena in languages, for the sake of describing irregular and occasional processes it is worth taking into account usefulness of rhetoric terms.

In this paper four basic kinds of metaplasm are discussed, including additions, omissions, inversions, and substitutions of the letters or syllables.